

Vezető: Prof. Dr. Rechnitzer János egyetemi tanár

Horbulák Zsolt

történelem-magyar szakos középiskolai tanár

okleveles közgazdász

Reform és visszarendeződés.

A CSKP a magyar gazdasági reformokról 1968-tól a rendszerváltozásig

Doktori értekezés

Témavezető: Honvári János, egyetemi docens

Győr

2017, június

Tartalom

Táblázatjegyzék.....	4
Ábrajegyzék	4
Csehország, Szlovákia és Magyarország a közép-európai térben.....	5
1. A kutatás céljai, módszertana és hipotézisei	11
1.1. A kutatás célja és keretei	11
1.2. A kutatás módszertana.....	13
1.3. A disszertáció hipotézisei	14
2. Magyarország és Csehszlovákia a köztes európai térben 1969 és 1989 között	16
2.1. Csehszlovákia és Magyarország makroszintű egymásra hatása.....	17
2.2. A csehszlovák-magyar határ a szocializmus utolsó két évtizedében	19
2.3. A hipotézisek bizonyítása.....	21
Zárszó	24
Irodalom	28
A disszertáció témájában eddig megjelent publikációk	31

„A szocialista rendszer sok száz oldalon át igazolja azt a tételt, hogy a belső reformok nem képesek megmenteni a rendszert, hanem ellenkezőleg, aláássák annak alapjait. Minél inkább enyhül a nyomás, minél inkább fellazul a bürokratikusán kikényszerített fegyelem, annál inkább ellehetetlenülnek a régi hatalmi viszonyok.”

Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz, 350 o.

Táblázatjegyzék

1. táblázat: A csehszlovák és magyar reformintézkedések időrendje
2. táblázat: A csehszlovák és a magyar gazdasági reformok összehasonlító kronológiája
3. táblázat: Magyarország és Csehszlovákia 1969 és 1989 között

Ábrajegyzék

1. ábra: Magyarország hatása Csehszlovákiára 1969 és 1989 között

Csehország, Szlovákia és Magyarország a közép-európai térben

Magyarország és Csehszlovákia múltja sokban hasonlít egymáshoz, és csak a 20. század folyamán kezdett jelentősen különbözni. Mindkét ország történeti határai már a második évezred hajnalán kialakultak. Csehország önálló monarchiaként mintegy másfél évszázaddal korábban jött létre, ellenben formális függetlenségét már több mint négy és fél évszázaddal előbb elvesztette – 1041-től vált véglegesen a Német-római Birodalom részévé. Ennek ellenére volt olyan időszak, főleg II. Přemysl Ottokár (1253-1278) alatt, amikor regionális nagyhatalmi pozícióra tört.

A cseh-magyar történelmi kapcsolatok az európai történelem léptékében mérve is hosszan tartóak és mélyek. A jelenkori Csehország, Szlovákia és Magyarország a második évezred folyamán összesen 489 éven át élt egy uralkodó jogára alatt. 1301 és 1305 között a cseh Přemysl-dinasztia a magyar koronát is birtokolta; 1419-től 1437-ig Luxemburgi Zsigmond egyszerre volt cseh és magyar király; Habsburg Albert 1438 – 39 között úgyszintén mindkét ország koronáját magáénak mondhatta; Habsburg V. László 1440 (ténylegesen 1453) és 1457 között ismét a két ország királya; Hunyadi Mátyást 1469-ben Csehország királyává is koronázták, amit haláláig, 1490-ig birtokolt; 1490-től 1526-ig két Jagelló, II. Ulászló és II. Lajos újra mindkét ország ura volt; végül a Habsburgok uralma alatt a perszónalunió 1526-tól egészen 1918-ig tartott. Magyarország Csehországhoz mérhető hosszú távú történelmi kapcsolatot legfeljebb csak Ausztriával alakított ki. A magyar-szlovák kapcsolatok még ehhez viszonyítva is egyedülállóan szövevényesek, a magyar-horvát köteléknél is mélyebbek. A mai Szlovákia, a történeti Felső Magyarország, a mai szóhasználatban Felvidék, 1021 és 1919 között folyamatosan a magyar koronához tartozott, Morvaország pedig, akárcsak Ausztria az Innig, 905 és 955 között volt a magyar szállásterület része. Csehország és Magyarország tehát közvetlenül szomszédos volt egymással, ezért hosszabb-rövidebb időszakokra magukhoz tudták csatolni a másik állam bizonyos részét. A 15. század közepén cseh huszita katonák szinte egy államot alakítottak ki Északkelet-Magyarországon, nemsokára pedig Hunyadi Mátyás foglalta el Morvaországot.

Ha csak Csehszlovákia és Magyarország kapcsolatát nézzük, a helyzet gyökeresen más. A második világháború alatti hétéves szétesést is beszámítva az előbbi csupán 74 évig állt fenn, ezzel szemben Magyarország 1001-től folyamatosan létezett, sőt, az államalapítást akár a honalapítás 894/6-os idejétől is számíthatnánk.

Ezek a múltbéli kapcsolatok azonban Csehország és Magyarország esetében egyáltalán nem jelentettek valamiféle politikai vagy gazdasági uniót. A középkor és koraujkor folyamán az országok az ilyen viszonyrendszerek idején teljes mértékben megőrizték politikai és gazdasági különállóságukat, társadalmi különbözőségüket. Egy rövid időszakra azonban ez a két ország mégis szoros kapcsolatba került, méghozzá annyira, hogy az egyik ország történései a másik országban belpolitikai eseménynek számítottak. Ez az Osztrák-Magyar Monarchia idején volt így.

A két ország napjainkra háromra bővült, miközben ebben a keretben határaik nem változtak. Csehszlovákia az elmúlt évszázadban mindig a győztes oldalon állt. A kontinenst átfogó békeszerződések alkalmával mindenkor sikerült elérnie, hogy nyugati társországa megtarthassa ezeréves országhatárait, majd etnikai határait is teljes mértékben ezekhez igazították, keleti országrésze esetében pedig erre meglehetősen sikeres kísérletek történtek. Magyarország esetében mindez éppen fordítva játszódott le. A 20. század eseményei miatt politikai határai messze nem esnek egybe a nyelvterületének a határaival.

A cseh-magyar-szlovák együttélés nagyon szerteágazó, mivel a nemzetek között más-más szintű és jellegű kapcsolatok alakultak ki. A hosszú távú egymás mellett élés és múltbéli kapcsolatok ellenére a csehek és magyarok között nem formálódott ki olyan együvé tartozási tudat, mint amilyen a magyarok és lengyelek között. Talán úgy is lehet fogalmazni, hogy a konfliktusok jobban dominálnak, mint az együttműködés. Valamiféle közép-európai együvé tartozás tehát csak szűk körben jelent meg, és inkább magyar részről kezdeményezték. A csehek magukat inkább Nyugat-Európa részének tartják, a magyarok és a szlovákok közép-európainak, de a csehek nem egyszer tekintik a magyarokat kelet-, esetleg dél-európainak. Ez volt a helyzet Csehszlovákia fennállásának idején, és ez ma is.

Ha az államközi kapcsolatokat vizsgáljuk, a 20. században Csehszlovákia és Magyarország között nagyon különböző viszonyrendszerek alakultak ki. Amíg az évszázad első felében egyértelműen az ellenségeskedés dominált, és a hangsúly a különbözőségen alapult, addig a század második felében ez a sokrétű kooperáció felé tolódott. Jindřich Dejmek könyve (2002, 197, 217)¹ magyar vonatkozású fejezetének első mondata is ezt fejezi ki: „a szentistváni korona országainak széthullása után Közép-Európában a Csehszlovák Köztársaság [CSK] és magyar állam közötti kapcsolatok gyakorlatilag a CSK létrejötte óta a cseh külpolitika szempontjából a legnagyobb problémát jelentették”, majd néhány oldallal később úgy

¹ Československo, jeho susedé i velmoci ve XX. století. Vybrané kapitoly s dějin československé zahraniční politiky. [Csehszlovákia, szomszédai és a nagyhatalmak a XX. században. Fejezetek a csehszlovák külpolitikából]

folytatja, hogy az 1945 utáni javulás is a Szovjetunió ráhatására történt meg. Ennek alapvetően az volt oka, hogy a két állam világpolitikai okok miatt a szovjet befolyási övezetbe került. Ahogy arra utaltam, a szocialista rendszer jóval nagyobb mértékben várta el tagjaitól az egységes fellépést, mint a világ többi politikai rendszere. Ez természetesen igaz volt a gazdaságra is. Mindegyiküknek be kellett vezetniük a kollektív gazdálkodási formát, és a rendszer vezető hatalma, a Szovjetunió, legfeljebb csak jelentéktelen eltéréseket volt hajlandó tolerálni. Idővel azonban az egyes államok más-más irányba kezdtek fejlődni, és a különbségek később látványosakká váltak. Az egyik legjelentősebb politikai, társadalmi és gazdasági eltérés éppen Csehszlovákia és Magyarország között alakult ki. Amíg az utóbbi jelzőjévé a legvidámabb barakk vagy a gulyáskommunizmus vált, addig az előbbi esetében ez a normalizáció és egy rövid időre az emberarcú szocializmus kifejezések lettek. Piotr S. Wandycz jellemzése szerint (2004, 243) a husáki Csehszlovákia a brezsnyevi időszak terméke volt, a kádári Magyarország továbbra is a hrucsovi éra jegyeit viselte magán. A különbségek már a kortársak számára is láthatóak voltak, hiszen az ismertett jelzők már az adott korban születtek. Ebben a munkában ennek a szövevényes és sok százéves cseh/szlovák – magyar kapcsolati rendszernek egy rövid és egy csupán egy szűk szeletével kívánok foglalkozni.

A feldolgozandó problémát a gazdaságtörténet köréből választottam. A munkában arra szeretnék választ adni, hogy Csehszlovákia politikai vezetése miként tekintett a Magyarországon alkalmazott gazdasági reformokra, azok társadalmi lecsapódására. Célom felkutatni és elemezni Csehszlovákia Kommunista Pártjának a véleményét azokra az intézkedésekre, amelyekkel a magyar gazdaságpolitika megpróbálta csillapítani a központilag irányított tervutasításos gazdasági rendszerben törvényszerűen meglévő és idővel láthatóvá váló ellentmondásokat. Ilyen intézkedésekre a rendszer valamennyi országa előbb-utóbb rákényszerült. A változtatások gyakran nem voltak koherensek, átgondoltak, előre megtervezettek, hanem gyakran ad hoc elhatározások voltak egy-egy akut problémára, és sokszor addig voltak érvényben, amíg annak negatív hatásai nem mérséklődtek, vagy amíg a politikai rendszer vezető tisztségviselőiben, az apparátusban, erre megvolt az akarat. Annak ellenére, hogy Csehszlovákia és Magyarország hasonló problémákkal küszködött, a gazdasági helyzetük különbözött, és a nehézségeiken is másképpen próbáltak meg úrrá lenni. A reformok Magyarország esetében gyakoriak voltak, és hullámszerűen ismétlődtek, majd idővel hozzájárultak a szocialista rendszer lebontásához, ezzel szemben Csehszlovákiában kevesebb átfogó reformterv született, és a szocializmus ortodox formája gyakorlatilag a rendszerváltás napjáig fennmaradt. A cseh és

szlovák közgazdászok által is tisztelt Kornai János a két ország gazdasági reformjait a következőképpen datálja:

1. táblázat: A csehszlovák és magyar reformintézkedések időrendje

	Magyarország	Csehszlovákia
A beszolgáltatási rendszer megszüntetése a mezőgazdaságban	1956	1960
A kötelező tervgazdálkodás megszüntetése	1968	1990
A központi mutatók megszüntetése	1968	1990
Az árszabályozás megszüntetésének a kezdete	1968	1991
Az egységes valutakurzus bevezetése	1981	1991
Belépés az IMF-be és a Világbankba	1982	1990
Jelentős engedmények a vállalkozás és magánvállalatok alapításának a terén	1982	1991
A csődtörvény elfogadása	1986	1991, 1992
A kétszintű bankrendszer bevezetése	1987	1990
A személyijövedelem-adózás bevezetése	1988	1993
Az általános forgalmi adó bevezetése	1988	1991
A társaságok nyilvántartását szabályozó törvény elfogadása	1989	1991
A kereskedelem liberalizációja	1989	1991
A munkanélküliek segélyezésének a bevezetése	1989	1991

Forrás: Kornai 1998, 98 o.

Ebben a munkában az első reformok megjelenésétől, az 50-es évek közepétől a 80-as évek végéig szeretném összehasonlítani a csehszlovák és a magyar gazdasági reformokat, megvizsgálni azok kiváltó tényezőit és az eredményeiket. A disszertáció fő kutatási területe a 20. század 70-es és a 80-as éveit. A vizsgált időszak politikai, nemzetközi diplomáciai eseményeit, kulturális történéseit, a társadalmi változásokat vagy nemzetiségi kérdéseket csak éppen olyan mértékben kívánom érinteni, amennyire a téma feldolgozása érdekében szükségesek. Arra azonban időről-időre rá fogok mutatni, hogy a gazdasági kérdéseket illetően milyen különbségek voltak Csehszlovákián belül a két társnemzet politikai csúcsvezetésében.

A gazdasági reformok elemzésének mindkét országban szerteágazó irodalma van. Csehországban és Szlovákiában első sorban Vladimír Průcha és szerzőtársai², Jiří Kosta³ és

² Hospodářská politika a vývoj československého hospodářství v období od roku 1960 do 21. srpna 1968 [Csehszlovákia gazdaságpolitikája és gazdasági fejlődése 1960-tól 1968. augusztus 21-ig]; Miroslav Brdekkal, Hana Gebauerovával, Emília Krajniákovával, Jarmila Petričovával és Zora Urbanovával Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí [Csehszlovákia gazdaságtörténete a 19. és a 20. században]; Ekonomický vývoj Československa a aktuálne otázky hospodárskej politiky [Csehszlovákia gazdasági fejlődése és a gazdaságpolitika aktuális kérdései]; Jana Geršlovával, František Vencovskýval, Alena Hadrabovával, Lenka Kalinovával és Zdislav Šulccal Hospodářské a sociální dějiny Československa. 2. díl období 1945-1992 [Csehszlovákia gazdasági és társadalmi története. 2. rész 1945-1992]

Michal Londák⁴ munkáit kell kiemelni, de szintén érdekes a memoáirodalom is, mint például Zdislav Šulc⁵, de mindenekelőtt Ota Šik könyve.⁶ A csehszlovák gazdasági reformok történetét legtömörebben szintén Šulc írta meg.⁷

Tudni kell, hogy a reform elemzésével Csehszlovákiában már a szocializmus időszkában⁸ foglalkoztak. A magyarországi forrásokról hasonlókat lehet elmondani. Berend T. Iván⁹ és Kornai János¹⁰ munkáinak az ismerete nélkül a korszakot nem lehet kutatni. Tekintettel arra, hogy Magyarországon már az 1950-es évek közepétől a reform állandóan jelen van, így a gyakorlatilag valamennyi gazdaságtörténeti munka¹¹ komoly teret szentel neki. Hasonló mondható el az országtörténeti könyvekről is.¹² Úgyszintén érdekes a kort személyesen megélők vallomásai is, mint például Nyers Rezsőé,¹³ Kopátsy Sándoré¹⁴ vagy az említett Kornai Jánosé.¹⁵ A dolgozatom során minden felsorolt forrásra rendszeresen hivatkozni fogok.

Minden igyekeztem ellenére sem tudtam volna a disszertációmát kidolgozni, ha nem lett volna részem széleskörű és hatékony támogatásban. Ki kell fejeznem köszönetem és hálaomat a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájának, vezetőjének, Rechnitzer János Tanár Úrnak és munkatársainak, valamint a Doktori Iskola oktatóinak, akik hajlandóak voltak befogadni ezt a nem közvetlenül az intézmény profiljába vágó témát, és ennek ellenére nem csupán keretet biztosítottak az disszertáció elkészítéséhez,

³ O pracích českých a slovenských ekonomů v exilu: 1948–1990 [Az 1948–1990 között emigrációban élő cseh és szlovák közgazdászok munkáiról]; K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965–1969 [Az 1965-1969-es csehszlovák gazdasági reform történetéről és koncepciójáról]

⁴ Otázky industrializácie Slovenska (1945-1960) [Szlovákia iparosításának kérdései (1945-1960)]; Stanislav Sikorával és Elena Londákovával Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967 [Tavaszelő. Politikai, gazdasági és kulturális fejlődés Szlovákiában 1960 és 1967 között]

⁵ Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu 1968-1989 [Inkognitóban írva. 1968-1989 a samizdat tükrében]; Zjevište i zákulisí české politiky a ekonomiky: Vzpomínky novináře a ekonomy 1945-1995 [A cseh politika és gazdaság színpada és kulisszái: Egy közgazdász újságíró emlékei 1945-1995-ből];

⁶ Jarní probouzení – iluze a skutečnost [Tavaszi ébredés – illúzió és valóság]

⁷ Stručné dějiny reformem v Československu (České republice) 1945-1995 [Csehszlovákia (Cseh Köztársaság) gazdasági reformjainak rövid összefoglalása 1945-1995]

⁸ Goldman, Josef – Kouba, Karel: Hospodářský růst v ČSSR [Gazdasági növekedés a CSSZSZK-ban]; Rozsypal, Kurt: Vývoj systému plánovitého řízení národního hospodářství v Československu v letech 1945-1970 [A nemzetgazdasági rendszer tervszerű irányításának a fejlődése Csehszlovákiában 1945 és 1970 között]; Šik, Ota: Plán a trh za socializmu [Terv és piac a szocializmusban]

⁹ Gazdasági útkeresés 1956-1965; Szocializmus és reform; A magyar gazdasági reform útja

¹⁰ A gazdasági vezetés túlzott központosítása

¹¹ Lásd pl. Csikós-Nagy Béla: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén; Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989); Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig; Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás; Ungvárszki Ágnes: GazdaságPolitikai ciklusok Magyarországon (1948 – 1988)

¹² Lásd pl. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században

¹³ Útkeresés – reformok

¹⁴ A mi XX. századunk

¹⁵ A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz

hanem 2013 koranyarán anyagilag is támogatták tizenkét napos prágai levéltári kutatásomat. Az intézményen belül külön köszönet illeti Honvári János egyetemi docens urat szerteágazó támogatásáért, de mindenekelőtt türelméért és megértésért, amit az öt esztendő alatt irántam tanúsított.

1. A kutatás céljai, módszertana és hipotézisei

1.1. A kutatás célja és keretei

A disszertáció elkészítése alatt az egyik legfontosabb szempont számomra az volt, hogy a kutatás valamilyen formában illeszkedjen az azt lehetővé tevő intézmény profiljába, a gazdasági, gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti kérdések mellett jelenjen meg a regionalitás problematikája is. Fontos volt, hogy egy olyan témát kutassak, amely eddig elkerülte a szakemberek figyelmét, miközben remélem, hogy a kérdéskör érdeklődésre tarthat számot. Az is befolyásoló tényező volt, hogy ki tudjam használni objektív lehetőségeimet, mint a nyelvismeret, a korábban megszerzett szakmai tapasztalatok, továbbá hogy térben aránylag könnyen hozzá tudok férni a feldolgozandó forrásokhoz és adatokhoz. A témaválasztást befolyásolta, hogy ténylegesen elérhető és levéltárilag már rendszerezett anyagokat akartam feldolgozni. Figyelembe kellett vennem azt is, hogy a munka milyen céllal készül, ami első sorban az írás hosszára volt kihatással. Ez egyrészt szűkítette a kutatás tárgyát, másrészt a kutatandó időszakot. Legvégül szerettem volna olyan problémakört elemezni, amely számomra is sok újdonságot és élvezetet tud nyújtani, és amely segítheti szakmai fejlődésemet.

A disszertációban a rendszerváltást közvetlenül megelőző évekre, az 1969 és 1989 közötti husáki érára, illetve az érett kádárizmus éveire összpontosítottam. A kutatásban egy fő forrásra fókuszáltam, mégpedig a kor legfontosabb és legrepresentatívabb intézményének, a Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP), illetve szlovákiai testvérszervezete, Szlovákia Kommunista Pártjának (SZLKP) az irataira. A kutatásom keretében a párt véleményét szerettem volna feltárni a magyarországi gazdasági és társadalmi reformokkal kapcsolatban.

A konkrét téma mellett azért döntöttem, mivel az állampárt anyagai levéltárilag rendszerezettek és kutathatók, magam korábban történelmi és közgazdasági tanulmányokat folytattam, se a szlovák, se a cseh nyelv nem jelent akadályt, magyarként jól ismerem a közelmúlt magyarországi gazdasági és társadalmi eseményeit, de szlovák állampolgárként szereztem áttekintést a csehszlovák történekekről is. Mivel a kutatás a pártállami diktatúra korszakát célozta meg, amikor a döntéshozatal alapvetően egy centrumban korlátozódott, feltételeztem, hogy releváns eredményt tudok elérni, ha ezeknek az anyagoknak a feldolgozására összpontosítok. Úgy érzem, hogy ez a két évtized elegendő lesz arra, hogy egy egységes, koherens disszertációt írjak. A téma arra is jó, hogy bemutassam a két ország közelmúltjának témámhoz kapcsolódó eseményeit és különbségeit. Amíg a szocializmus korszakának korábbi fázisai

jobban hasonlítottak egymásra, 1968 után nagyobb divergencia kezdett kialakulni. Magyarországon végérvényesen tetet öltött a „gulyáskommunizmus”, miközben Csehszlovákiában egy „brezsnyevista pangási időszak” bontakozott ki. Az 1968 és 1989 közötti időszak mindkét országban közvetlenül megelőzte a rendszerváltást, így jelentős mértékben meghatározta a későbbi plurális társadalom fejlődését is. A jelenkor problémáinak a gyökereit, a két, majd három ország aktuális világgazdasági pozíciójának a megértését az előző évtizedek történéseinek az ismerete nagyban megkönnyítheti.

Ez a munka első sorban olyan magyar olvasók számára készült, akik Csehszlovákia közlemúltja iránt érdeklődnek. Noha az egyik eszköze az összehasonlítás, ennek ellenére a magyarországi viszonyok bemutatására kisebb teret szántam. A fejezeteket és azok tartalmát úgy állítottam össze, hogy azok inkább Csehszlovákiáról adjanak közre tényeket és információkat. Az aszimmetria érvényes az időtávra is. Az 1968 – 1989 közötti időszak értelmezése lehetetlen a szocialista korszak általános ismerete nélkül, de Csehszlovákia esetében ezt néhány helyen kiszélesítettem, megemlítem a második világháború és a két háború közötti időszakot is. Ezt azért teszem, mert a csehszlovák és magyar létező szocializmusok közötti különbséget alapvetően meghatározta a politikai, gazdasági és társadalmi örökség. A csehszlovák vonal kidomborítása többek között abban is megnyilvánult, hogy a magyarországi eseményeket részben cseh és szlovák történészek munkái alapján ismertettem, illetve azokban megpróbáltam összegyűjteni a magyar vonatkozású utalásokat. A nézőpontok jelentősebb eltéréseire a lábjegyzetben utalok. A jobb megértés érdekében a források címét lefordítottam.

A csehszlovák hatás esetenként alkalmazott terminológiában is megmutatkozik. A fordítás folyamán ragaszkodtam a dokumentumokban használt eredeti cseh és szlovák fogalmakhoz, nem egyszer azok tükörfordításait vettem át. Ezeknek értelemszerűen nem kell egyezniük a Magyarországon alkalmazott szakkifejezésekkel. Ha lehetett, a korban használt szlovákiai magyar kifejezéseket vettem alapul, amelyek szintén különbözhetnek a magyarországiaktól. Arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy különbségek lehetnek az egyes fogalmak tartalma között is. Szükség esetén ilyenkor is lábjegyzetek. Ugyanilyen oknál fogva állítottam össze azokat az alfejezeteket, amelyek véleményem szerint leginkább rávilágítanak arra, hogy miben különbözött vagy hasonlított egymásra a kor Csehszlovákiája és Magyarországa.

A disszertációm további célja, hogy megmutassam a magyar olvasóknak, miként látták őket (volt) északi szomszédjuk. Hasonló jellegű munkát már korábban is közre adtam (Horbulák 2010a; 2010b), most – noha más tudományágban – részben ezt szeretném folytatni. Ezzel hozzá szeretnék járulni a magyar önismeret javításához, de legfőképpen ahhoz, hogy az

ország lehetőség szerint próbálja meg elkerülni a korábban elkövetett hibákat. A külső szemlélők nemegyszer ezeket jobban látják, még ha ezt óvatos kritikával kell kezelni. Annak ellenére, hogy a vizsgált kor lassan három évtizeddel van már mögöttünk, mégis sok-sok szállal kötődik napjainkhoz.

A levéltári és könyvtári források feldolgozásával volt egy másodlagos célom is. A gazdaságtörténeti elemzések mellett a magyarországi olvasóközönséggel meg szeretném ismertetni a kor Csehszlovákiáját, annak társadalomtörténetét, a csehek és szlovákok kapcsolatát és gondolkodását, részben a magyarsághoz való viszonyát. Az egyes részkérdéseket megpróbáltam a csehszlovák közéletben lévő valós súlyuk alapján bemutatni. Ami a feldolgozást illeti, a gazdaságtörténet és a regionális tudományok módszertanát is alkalmazom.

A munka tartalmaz mellékleteket is. Ezek a kor legfontosabb makrogazdasági és társadalmi mutatói, amelyek hosszabb ismertetését fontosnak tartottam. Ezek egyrészt azért kerültek be a disszertációba, hogy érthetőbbé tegyem az anyagot, másrészt a magyar olvasóknak Csehszlovákiáról olyan információkat kínáljak, amelyekhez nehezen tudnak hozzáférni. Az is célom volt, hogy ezek jól értelmezhető adatok legyenek, amelyek közvetlenül a Csehszlovák Statisztikai Hivatalból származnak. Az abszolút számok helyett lehetőleg előnyben részesítettem az arányszámokat. A grafikonok és a táblázatok elkészítésekor igyekeztem azonos vagy legalább nagyon hasonló adatokból kiindulni.

1.2. A kutatás módszertana

A történeti – gazdaságtörténeti munkák legfontosabb kutatási módszere a források elemzése és feldolgozása, legyenek azok bármilyen jellegűek, legyenek fellelhetők bárhol és használják fel bármilyen tudományág (társadalom- vagy természettudományi) által kínált lehetőségeket. Ezen disszertáció esetében az elsődleges források túlnyomó részben írott levéltári anyagok voltak, kisebb részben memoáriródalom.

Mivel egy doktori disszertációt készítek, ami műfaját tekintve tudományos munka, és elsősorban a szakmai közönség számára készül, mégis remélem, hogy a tartalmát később a szélesebb olvasóközönség is megismerheti.

Ami a kutatás folyamatát illeti, eredeti várakozásommal ellentétben a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltár (SZNL) CSKP anyagait egyáltalán nem őrzi. A kutatni kívánt források döntő része csak Prágában volt elérhető. Szlovákiában a Szlovákia Kommunista Pártjának (SZLKP) iratait archiválják. Ezek elemzése alapján ki lehet jelenteni, hogy kutatásom szem-

pontjából nagyon kevés adatot tartalmaznak. Ez jelentős részben megnehezítette a feladatom, ugyanis ha nyelvi akadályok alig, de egyéb problémák már felmerültek. A kutatás érdemi részét így Csehországban kellett elvégezni. Összesen három, két 12 és egy 5 napos prágai utat sikerült abszolválnom. A feldolgozott anyagok a CSKP Központi Bizottsága (KB) és Gustáv Husák 1945-1989 megnevezésű fondjából származnak. Itt az én szempontomból 94 különböző hosszúságú dokumentumot találtam értékelhetőnek, melyeknek teljes hossza megközelítőleg 680 felvétel, azaz gépelt oldal.

Az adott időszakból az SZLKP Elnökségének (KSS Predsedníctvo) és Titkárságának (Sekretariát) valamennyi 1968 és 1990 között keletkezett magyar vonatkozású anyagát áttanulmányoztam. Ezekben az iratokban előfordultak mind magyarországi magyar, mind pedig csehszlovákiai magyar vonatkozású dokumentumok. Ezek mennyisége összességében ugyan nem elhanyagolható, de gazdasági jellegű írás nagyon ritkán fordul elő. Annak ellenére, hogy az SZLKP anyagait a témámhoz nem tartom igazán relevánsnak, belőlük is hozzájutottam néhány értékes információhoz. Előfordul, hogy utalásokon keresztül, mintegy a „sorok között kell olvasva” lehet megismerni a szlovák oldal véleményét a magyarországi gazdasági állapotokról. Arányaiban a legtöbb dokumentum a nemzetiségi problémát érinti, de gyakori volt például a történelemmel kapcsolatos írás. Tény az is, hogy az SZLKP szervei nagy figyelemmel kísérték a szlovákiai magyarság tevékenységét. Terveim szerint ezt az anyagot egy különálló tanulmányban később majd feldolgozom.

Az elsődleges források mellett másodlagos forrásokat is tanulmányoztam. Ezek általában a vizsgált időszak gazdaságtörténetével, társadalomtörténetével, párttörténetével, illetve nemzetközi kapcsolatokkal, konkrétan a csehszlovák-magyar kapcsolatokkal foglalkoznak. Amikor csak lehetett, igyekeztem a legnevesebb közgazdák gondolatait is tolmácsolni.

1.3. A disszertáció hipotézisei

Tekintettel arra, hogy tudományos munkán dolgozom, szükséges néhány munkahipotézist is megfogalmaznom. Ezek a következők:

- 1. sz. hipotézis: 1956 örökségeként a magyar vezetés folyamatosan figyelt a társadalomra, mindenképpen el akarta kerülni a Rákosi-rendszer hibáit, és politikájára az óvatosság volt a jellemző. Ezzel szemben a késlekedő csehszlovák olvadás hajlamosabb volt a radikalizálódásra, ezért *az 1960-as évek második felének csehszlovák gazdasági reformjai radikálisabbak voltak, mint a magyarországiak.*

- 2. sz. hipotézis: Tekintettel arra, hogy a prágai tavasz bukása után hatalomra került husáki rendszer a létező szocializmus Magyarországhoz képest lényegesen ortodoxabb változatát alkalmazta, ebből kifolyólag *az új gazdasági mechanizmus bevezetését Csehszlovákia Kommunista Pártjának vezetése határozottan negatívan ítélte meg.*
- 3. sz. hipotézis: Általánosan ismert tény, hogy Kádár János támogatta a reformokat, ellenben Gustáv Husák azok gátlója volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy Kádár jobban átlátta a szocialista rendszer korlátait. Ez a tény a csehszlovák-magyar államközi kapcsolatokban is lecsapódott, ezért *Kádár János Gustáv Husákkal való személyes találkozásai alkalmával nyíltabban és őszintébben beszélt Magyarország gondjairól, mint Gustáv Husák Csehszlovákia problémáiról.*
- 4. sz. hipotézis: A csehszlovákiai reformok történetében 1968 augusztusa mérföldkő volt. Ekkor változott meg a vélemény mind a saját, mind a pedig a többi szocialista ország reformtörekvéseiről. Annak ellenére, hogy a magyar reformokkal szemben Csehszlovákia Kommunista Pártjának a hivatalos véleménye elutasítónak vált, azért *voltak olyan cseh és szlovák közgazdászok, akik a Magyarországon látott intézkedéseket, jelenségeket legalább részben, még ekkor is pozitívan értékelték, és Csehszlovákia viszonylatában is követendőnek tartották.*

2. Magyarország és Csehszlovákia a köztes európai térben 1969 és 1989 között

Mind Magyarország, mind a volt Csehszlovákia Közép-Európa, hasonló megnevezéssel Köztes-Európa része. Ennek a térségnek az államaira jellemző a korlátozott gazdasági és politikai mozgástér, a meglehetősen gyakori és erős külső nagyhatalmi befolyás, illetve magas fenyegetettség, a belső instabilitás, a többé-kevésbé azonos méret és gazdasági erő, továbbá az egymás közti konfliktusok. Nyilvánvaló az is az, hogy ezek az országok egymásra is hatással vannak. Ennek eredője a közös múlt, a földrajzi környezet, a hagyományos országon belüli és határon átívelő kapcsolatok, amelyeket alapvetően befolyásolnak a mindenkor aktuális geopolitikai viszonyok. A disszertáció tárgyában ez utóbbi az ún. létező szocializmus. Ez Közép-Európában teljes mértékben külső behatás eredményeként jött létre, és hosszabb távú fenntartását is csak külső erő, a Szovjetunió tette lehetővé. A térség államai, így Magyarország és Csehszlovákia is, a ráerőltetett gazdaságpolitikai rendszert folyamatosan megkísérelte módosítani, hatékonyabbá tenni. A gazdasági reformok mérföldköveit e két állam esetében a következőképpen lehet összefoglalni:

10.1. táblázat: A csehszlovák és a magyar gazdasági reformok összehasonlító kronológiája

	Magyarország		Csehszlovákia	
	átfogóbb	részlegesebb	átfogóbb	részlegesebb
1953-1954	„új szakasz”			„új szakasz”
1957-1963		korrekciós gazdaságpolitika		
1958-1959			„első reform” – Kurt Rozsypal	
1965-1968			„második reform” – Ota Šik	
1968-1972	új gazdasági mechanizmus			
1980-1981		a reformok újraindulása, a „reformok reformja”		
1984-1985		a reformok újraindulása		
1988		a reformok újraindulása		a gazdasági mechanizmus komplex átalakítása

Forrás: saját szerkesztés

A 10.1. táblázat igazolja, hogy Magyarország gyakrabban próbálkozott a korrekciókkal, mint Csehszlovákia, és ezek nem egyszer komplexebbek voltak, mint északi szomszédja esetében. Az természetesen igaz, hogy az átfogó és részleges pontatlan és szubjektív fogalmak. Velük azt is érzékeltetni kívántam, hogy az intézkedések mennyire voltak tartósak.

2.1. Csehszlovákia és Magyarország makroszintű egymásra hatása

A köztes Európán belül¹⁶ a volt Csehszlovákia állam és Magyarország első sorban történelmi, de nem kis részben földrajzi és néprajzi okból egy makroteret alkot, amelynek területi összekötő kapcsa jellemzően a mai Szlovákia. Az akkor két állam alkotta térséget lehetne még a Közép-Duna mentének nevezni, de vannak, aki az érzelemdúsabb „Európa szíve” jelzős kapcsolatot részesítik előnyben. E két országban a vizsgált korszakban számos hasonlóságot és különbséget lehet megfigyelni. Ezeket a 10.2. táblázatban gyűjtöttem egybe:

10.2. táblázat: Magyarország és Csehszlovákia 1969 és 1989 között

	Csehszlovákia	Magyarország
legfontosabb külső befolyásoló tényező	jaltai világrend, Szovjetunió	jaltai világrend, Szovjetunió
külgazdasági hatások	KGST, Szovjetunió, aránylag gyenge egyéb hatások	KGST, Szovjetunió, olajválság, cserearány-romlás, gyengülő versenyképesség, növekvő eladósodás
belpolitikai helyzet és társadalmi viszonyok	1968 öröksége, az ortodox kommunizmus továbbélése, gyenge belső ellenzék, szlovák széparatizmus erősödése, a nemzetiségi kérdés óvatos kezelése	1956 öröksége, folyamatos politikai enyhülés, a másként gondolkodók részleges tolerálása, szélesedő társadalmi különbségek, növekvő érdeklődés a határon túli magyarok iránt
belső gazdasági helyzet	meglehetősen stabilitás, erős ipari potenciál, alacsony, de folyamatos gazdasági növekedés, gyenge reformok	meg-megtörpanó, de határozott reformok, gyengülő gazdasági teljesítmény, megtúrt majd támogatott második gazdaság, gyorsuló infláció
belpolitikai célok	a belső stabilitás és az életszínvonal megőrzése	a belső stabilitás és az életszínvonal megőrzése
külpolitikai célok	a szocialista blokk stabilitásának a megőrzése	a szocialista blokk stabilitásának a megőrzése, nyitás a nyugat felé

Forrás: saját szerkesztés

¹⁶ Magyarország köztes Európához való tartozását, köztes európai a jellegét Ady Endre korábban már jól kifejezte: komp ország.

Csehszlovákia és Magyarország kapcsolata azonban sajátos, ha úgy tetszik aszimmetrikus volt. Más volt a cseh-magyar, és más a szlovák-magyar viszony. Ez éppen az elemzett időszakban vált ismét tényezővé.¹⁷ Csehszlovákia szövetségi állammá való átalakítása 1969. január 1-én történt meg. A külpolitika megmaradt szövetségi szinten, de bizonyos szintű nemzetközi kapcsolatokra Pozsonynak is van lehetősége. A feldolgozott anyagok alapján ki lehet jelteni, a CSKP és az SZLKP más-más szempontból figyelte és értékelte a magyarországi gazdasági változásokat. Amíg a központ a makrogazdasági szintű, a gazdasági rendszer egészét érintő változásokat figyelte, addig a szlovákiai alközpont inkább a regionális hatásokat követte figyelemmel.

A kutatott problémát a gazdaságtörténet mellett meg lehet vizsgálni a regionális tudomány módszereivel is. A tér fogalma igen széles, az A. Gergely András (1996) által egybegyűjtött térfogalmak közül jó néhány (társadalmi tér, nyilvános tér, gazdasági tér, hatalmi tér, társadalmi-politikai tér stb.) alkalmazható a disszertáció tárgyában. A tér ebben az esetben leginkább talán virtuális és társadalmi tér, amelyben az Csehszlovákia és Magyarország között áramlásokat vizsgáltam. Ezek tárgya a gondolatok, a reformok, az innovációk cseréje volt. A probléma elméleti leírásával sokan foglalkoztak (pl. Rechnitzer 1993, 24-35), de a történettudomány és regionális tudományok is összekapcsolhatók (Nemes Nagy 2009, 78-82). A népesség, az anyag, a tőke és az információ a két ország között, a politikai viszonyoktól függően, különböző intenzitással, de folyamatosan mozgott, terjedt.

Az elemzés tárgya a magyarországi reformgondolat terjedése Csehszlovákia irányába. A levéltári források alapján nyomon követhető a gondolatok diffúziójának folyamata. Látható, hogy ezek milyen ideológiai akadályokba ütköztek, és hogy a tervgazdasági alapú rendszerbe miként lehetett becsempészni a piaci elemeket. A magyar reformgondolatok terjedését akadályozta, hogy Magyarország is komoly problémákkal küzdött, a reformok nem hozták meg a kívánt eredményt, és a gátló tényezők között ott volt mind az otthoni reformellenes erők megjelenése, mind a külső gazdasági környezet romlása. Tény, hogy az innovációk előtt mindig is voltak akadályok, amelyek háttere lehet pszichológiai, technológiai, jogi stb. jellegű. Jelen esetben azonban az egyik fél határozattan gátolta az új gondolatok terjedését. Annak ellenére, hogy az újításnak megvolt a racionális közgazdasági létjogosultsága, ideológiai szempontból mégsem voltak kívánatosak, ennek ellenére a Dunától északra valami mégis megejelent. A

¹⁷ Kivétel, amikor a szlovák politika befolyásolta a magyar-csehszlovák kapcsolatokat 1945-48 folyamán a lakosságcsere alkalmával volt.

Magyarországon sikerrel alkalmazott újítás, a háztáji kisárutermelés, valamilyen formában terjedni kezdett Csehszlovákia déli határvidékén is.

2.2. A csehszlovák-magyar határ a szocializmus utolsó két évtizedében

A határ fogalma és leírása sokféle.¹⁸ Nemes Nagy József (2009, 169) elválasztó térelemet, gátat, szűrőzónát kapukkal, peremet és ütközőzóna, esetleg összekapcsoló elemet lát bennük. Nyilvánvaló, hogy a vizsgált korszakban csehszlovák-magyar határ leginkább a szűrő szerepét töltötte be. Nem volt hermetikusan zárva, de a rajta való áthaladást erősen gátolták. A magyar-(cseh)szlovák dimenzióban Mezei István (2008, 14) más szerzőkre alapozva megemlíti további funkciókat, mint a törvényességi vagy az ideológia. Az igen szerteágazó szakirodalmi bemutatást mellőzve most csak arra hívom fel a figyelmet, hogy a 680,8 km hosszú szlovák-magyar határ Magyarország leghosszabb határvonala. Szintén nagyon bő szakirodalom foglalkozik a kialakulásával, amely Magyarország világháborús szerepléseivel függ össze. Tény, hogy meghúzásakor szerves egységeket vágtak ketté, ezért kézenfekvő, hogy bármilyen is volt a politikai-gazdasági konstelláció, a határ két oldala között mindig is volt valamilyen kapcsolat. Már a vizsgált korban született munkák (Enyedi 1978, 255) is rámutattak, hogy Magyarországról nézve a határ menti „integráció szempontjából a legelőnyösebb területek [...] a szlovák és magyar határ mentén húzódnak.”

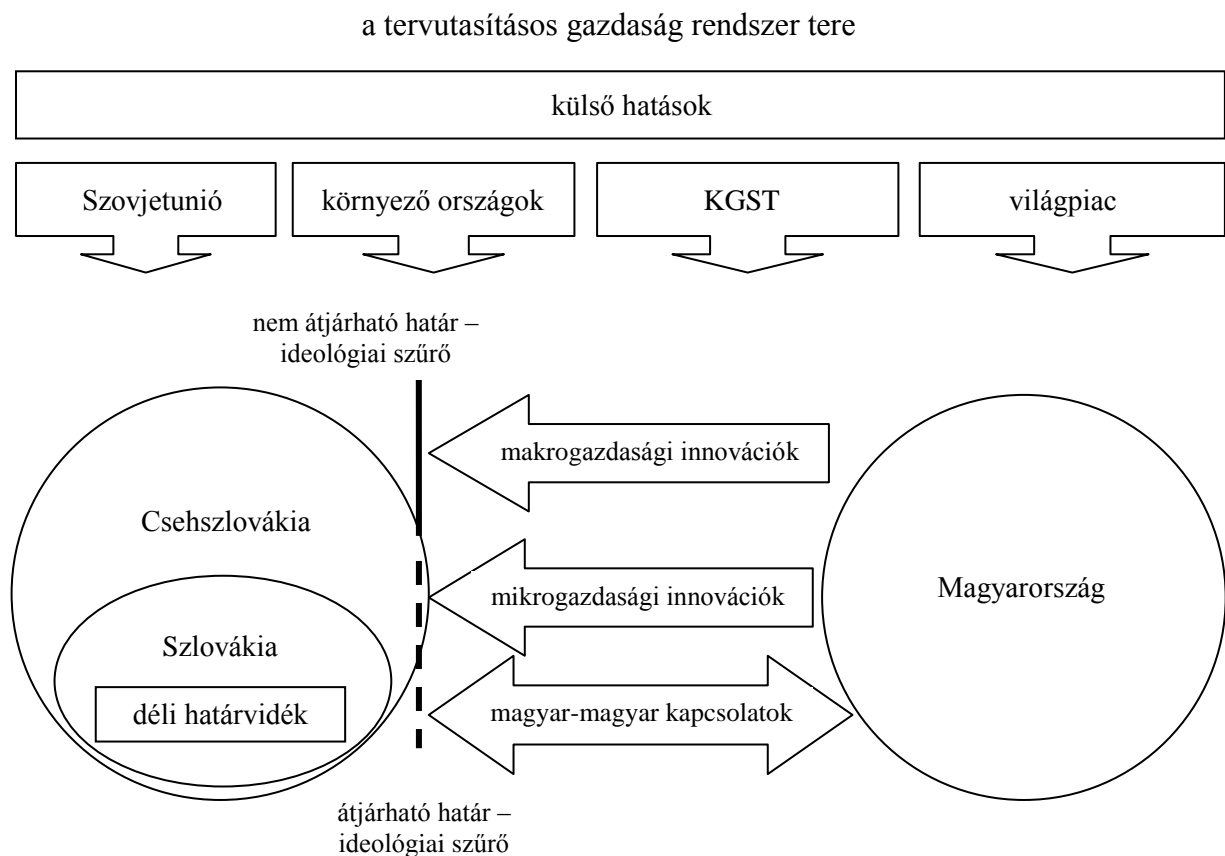
Baranyai Béla (2007, 31) téved, amikor azt írja, hogy a „Magyarországot övező államhatárok egészen 1990-es elejéig valóságos falként funkcionáltak...” Az igazsághoz közelebb áll idézett könyve előző oldalán leírt mondata, miszerint „... az 1920-as trianoni döntést követően [...] az államhatárok történetét ugyancsak végigkíséri az *elválasztás – összekötés kettőssége*...” Mezei István jól látja (2008, 15), hogy az 1970-es évektől ezen a határszakaszon az enyhülés évei következtek be, újra megjelent a kishatárforgalom, egyszerűsödött a határ mentén élők helyzete. Az együttműködést viszont torzította, hogy az üzleti kapcsolatok csak országos szinten az állami vállalatok között léteztek.

A kishatárforgalom első sorban a turizmusra, jelentős részben a bevásárló turizmusra terjedt ki. A belső ellátás biztosítása okán ez utóbbit mindkét ország akadályozta. A szigor magyar részről éppen a vizsgált korszak második felében enyhült, miközben annak első felében, vagy még inkább háromötödében példásan szigorú volt. A magyar vezetés akkor már

¹⁸ Lásd pl. Hardi – Hajdú – Mezei (2009) 11-27 o.

nem volt tekintettel a még létező hiánygazdaság sajátosságaira, sőt, a kapcsolatok élénkítését szorgalmazta. A csehszlovák oldal azonban ettől elzárkózott, továbbra is ideológiai alapon. A magyar oldalról ugyanis nem csak áruk, hanem gondolatok, könyvek és újságok is érkeztek. A csehszlovák párt nem volt érdekelt se a demokratikus eszmék, a kisárutermelés és háztáji gazdálkodás, se pedig a magyar-magyar összetartozás eszméjének a terjedésében. A magánjellelű, személyes kapcsolatfelvételt gátolta, a hivatalos keretek közötti gazdaság jellegű kapcsolatokét már megtúrta. Csehszlovákia és Magyarország között 1985-ben írták alá a kért ország határ menti területeken történő kölcsönös foglalkoztatásáról szóló nemzetközi egyezményt (Hardi – Hajdú – Mezei 2009, 140). A csehszlovák-magyar kapcsolatrendszert a következő ábrával tudom szemléltetni:

1. ábra: Magyarország hatása Csehszlovákiára 1968 és 1989 között

Forrás: saját szerkesztés

2.3. A hipotézisek bizonyítása

A disszertációban négy hipotézist fogalmaztam meg. Ezek bizonyítását vagy elvetését az elvégzett kutatások alapján a következőkben foglalom össze:

1. sz. hipotézis: 1956 örökségeként a magyar vezetés folyamatosan figyelt a társadalomra, mindenképpen el akarta kerülni a Rákosi-rendszer hibáit, és politikájára az óvatosság volt a jellemző. Ezzel szemben a késlekedő csehszlovák olvadás hajlamosabb volt a radikalizálódásra, ezért *az 1960-as évek második felének csehszlovák gazdasági reformjai radikálisabbak voltak, mint a magyarországiak.*

A csehszlovák tervek azért voltak mélyrehatóbbak, mivel kidolgozói szakemberek, közgazdászok voltak, akik első sorban a hatékonyságra törekedtek. Tisztában voltak a szocialista rendszer ellentmondásaival és kevésbé figyelték az ideológiai tényezőket, még ha maguk párttagok és hithű kommunisták voltak, miközben a pártvezetés az átalakítások mélységét, az ideológiára való „veszélyességét” csak később tudatosította. Ezzel szemben Magyarországon minden reformterv a párt jóváhagyásával született, ez pedig erősebb féket gyakorolt. A radikalizmus az egyes konkrét javaslatokban is megmutatkozott. Ezek között a következőket emelem ki:

- Csehszlovákiában a közepes méretű vállalatok vegyes tulajdonba is kerülhettek volna, a kisvállalatok pedig magántulajdonúak lehettek volna, ellenben Magyarországon a kisvállalatokon belül csak az egyszemélyes, illetve családi vállalatok tulajdonosa lehetett magános, de ezek működése is a legalitás-illegalitás mezsgyéjén mozgott. Ez majd csak a 80-as évek közepén változott.
- A vállalatok vezetését Csehszlovákiában a dolgozók választhatták volna meg, Magyarországon felülről nevezték őket ki.
- Magyarországon a párt szerepe a döntéshozatalnál sok helyen megmaradt, Csehszlovákiában a piaci viszonyok nagyobb teret kaptak volna.
- Az Ota Šik nevével fémjelzett reformelképzelés a szocialista gazdasági rendszer alapjait is szétfeszítette volna, és egy harmadikutas, jugoszláv típusú gazdaság kialakítását tervezte, azonban Magyarország ideológiai szinten mindvégig megmaradt szocialista országnak, és a szocialista gazdasági rendszer fő pilléreit is megtartotta.

Mindebből következik, hogy a mind a saját pártvezetés, mind pedig a Szovjetunió vezetése sokkal kevésbé volt toleráns a csehszlovák tervekkel szemben.

A hipotézist bizonyítottnak tekintem.

2. sz. hipotézis: Tekintettel arra, hogy a prágai tavasz bukása után hatalomra került husáki rendszer a létező szocializmus Magyarországhoz képest lényegesen ortodoxabb változatát alkalmazta, ebből kifolyólag *az új gazdasági mechanizmus bevezetését Csehszlovákia Kommunista Pártjának vezetése határozottan negatívan ítélte meg.*

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésére Magyarországon éppen a prágai tavasz kiteljesedésének az időszakában került sor. 1968. augusztus 20-ig a magyar átalakításokat mind Csehszlovákia lakosságának többsége, mind pedig Alexander Dubček köréhez tartozó reformkommunisták érdeklődéssel figyelték. A Varsói Szerződés katonai intervenciója után Csehszlovákiában a rendszer keményvonalassá válása fokozatosan ment végbe, ezért a Husák és Biľák fémjelezte csehszlovák pártvezetés a magyarországi reformfolyamatokat még 1969-70 folyamán sem ítélte el. Az új mechanizmus hatáskörének a gyengülése, a magyarországi reformok megakadása, illetve a csehszlovák rendszer megmerevedése megközelítőleg azonos időben történt. A negatív értékelések a 70-es évektől kezdtek el sokasodni. Volt tehát olyan időszak, amikor a husáki pártvezetés a magyar reformokban még érdekes kísérletet látott.

A hipotézist nem tekintem bizonyítottnak, a hipotézist elvetem.

3. sz. hipotézis: Általánosan ismert tény, hogy Kádár János támogatta a reformokat, ellenben Gustáv Husák azok gátlója volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy Kádár jobban átlátta a szocialista rendszer korlátait. Ez a tény a csehszlovák-magyar államközi kapcsolatokban is lecsapódott, ezért *Kádár János Gustáv Husákkal való személyes találkozásai alkalmával nyíltabban és őszintébben beszélt Magyarország gondjairól, mint Gustáv Husák Csehszlovákia problémáiról.*

A közismert, hogy maga Kádár János az 1960-as évek közepétől pragmatista reformer-ré vált. A politikai enyhülés és gazdasági átalakítások az ő jóváhagyásával mentek végbe. Tény az is, hogy a prágai tavasz eseményeit is bizalommal figyelte. Kádár a szlovák történészek körében elismert személyiség. Ivo Samson „taktikusnak” nevezi, aki meggondolta minden lépését, odafigyelt a dogmatikusokra és a többi kommunista vezető között a CSKP akcióprogramja csupán az ő számára volt elfogadható (1993, 57, 75). Van olyan történész is, aki Gustáv Husák életének végső mérlegét éppen Kádáréval állította párhuzamba. „Csakhogy Husák, olyan bátor, amikor saját magáról volt szó, ellenben találékony és kíméletlen, amikor a hatalmi piramis csúcsára kapaszkodott, a befolyását egyetlen alkalommal sem használta fel hazája haszná és jövője érdekében. Vele szembe állítható Kádár János magatartása, aki

1956-ban olyan szolgálatot tett a szovjeteknek, mint Husák 1968 augusztusában, néhány év után mégis képes volt Magyarországnak engedményeket kiharcolni, és elindítani a liberalizáció korszakát” (Prečan 2013, 37). A dokumentumok alapján bizonyítható, hogy az államközi kapcsolatok alkalmával Kádár János őszintén beszélt a magyarországi gazdasági és társadalmi problémákról, ellenben Gustáv Husák ezeket saját országával kapcsolatban meg sem említette.

A hipotézist bizonyítottnak tekintem.

4. sz. hipotézis: A csehszlovákiai reformok történetében 1968 augusztusa mérföldkő volt. Ekkor változott meg a vélemény mind a saját, mind a pedig a többi szocialista ország reformtörekvéseiről. Annak ellenére, hogy a magyar reformokkal szemben Csehszlovákia Kommunista Pártjának a hivatalos véleménye elutasítónak vált, azért voltak olyan cseh és szlovák közgazdászok, akik a Magyarországon látott intézkedéseket, jelenségeket legalább részben, még ekkor is pozitívan értékelték, és Csehszlovákia viszonylatában is követendőnek tartották.

A fellelhető dokumentumok alapján látható, hogy a cseh és a szlovák közgazdászokban 1968-70 táján még nyitottak voltak a reformok irányában, azokat szükségesnek tartották és Magyarországot mintának állították. Fontosnak ítélték a lépésről lépésre való haladást, illetve azt, „...hogyan végre lehet hajtani egy gazdasági reformot gazdasági és társadalmi megrázkódtatás nélkül is.” Ennek jelentősége 1968 tapasztalatai után csehszlovákiai reformerek számára különös jelentőséggel bírt. A magyar példa esetében nem csupán az átalakítások milyenségét, minőségét és módozatait értékelték, hanem az azok bevezetésének a módját is. Ez érvényes volt még a prágai tavasz bukását követő egy-másfél év folyamán is.

A hipotézist bizonyítottnak tekintem.

Zárszó

Magyarország és Csehszlovákia által alkalmazott reformok között egyaránt fellelhetők hasonlóságok és különbségek. Az előbbiek első sorban a reformok tartalmára és okaira vonatkoznak, az utóbbiak többnyire lefolyásukra.

Az egyik legjelentősebb eltérés a magyar és a csehszlovák gazdaságpolitika között az volt, hogy annak bírálata Magyarországon 1954-től kezdve már nem számított tabunak. Ez egyenes összefüggésben áll azzal, hogy már a Kádár-korszak kezdetétől nem volt visszatérés a sztálinizmushoz. A Rákosi-éra gazdaságirányításának negatív oldalaira a kortárs, magukat marxistának tartó közgazdászok is felhívták a figyelmet. Csehszlovákia ezzel szemben szinte egész idő alatt megmaradt dogmatikusnak, a magyarországihoz hasonló helyzettel legfeljebb csak 1965 és 1968 között találkozhattunk. A legmarkánsabb hasonlóságokat véleményem szerint a reformok kiváltó okok terén kell keresni, amelyek mindkét országban első sorban a kényszer, a romló gazdasági helyzet, másodsorban a külső körülmények voltak. Az elsőt értelemszerűen jelentősen befolyásolták a két ország eltérő adottságai, amit a disszertáció második fejezetében mutattam be. Mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból Csehszlovákia jobban volt képes elviselni a szocialista gazdálkodás negatív hatásait, de másfél évtized után már ott sem lehetett halogatni a módosításokat. A második a külső politikai tényezők voltak, de ezek között is kiemelkedő mértékben a Szovjetunió befolyása. A volt keleti blokk valamennyi országának igazodni kellett Moszkva elvárásaihoz. Amikor az SZKP vezetősége hajlott az enyhülésre, ez a csatlós országokban is bekövetkezett, amikor viszont a keményvonalasok irányába lendült az inga, a rendszer többi európai országában is megmerevedett a rendszer. A hrucsovi korszak, és Brezsnyev első éveire a nagyobb szabadság volt a jellemző. Arra persze volt példa, hogy bizonyos országok hosszabb távon akár nyíltan szembefordultak a Szovjetunió akaratával, lásd Albánia vagy Románia példáját, ennek ellenére mindez egyáltalán nem jelentett demokratizálódást se gazdasági se társadalmi szinten.

A hasonlóságok között mindenképpen meg kell említeni, hogy a reformra való felkészülés is egymás szeme előtt játszódott le. Ota Šik saját elképzeléseit a magyarországi szak-sajtóban 1966-ban közzétette. A nyugati közvélemény ekkor mindkét ország törekvéseit bizalommal figyelte (Berend 1988, 205, 207).

Ami a reformok tartalmát illeti, a számos hasonlóság mellett valamilyen különbség szintén megfigyelhető. A tervek természetesen nem voltak azonosak, de mindenütt a nagyobb

vállalati önállóság, a piaci elemek térnyerése és az ár szerepének a növelése irányába mutatnak.

A jelentősebb különbségek nem is a gazdaság, hanem a politika területén figyelhetők meg. A magyar reformok mindvégig megmaradtak a gazdaság talaján, ellenben Csehszlovákiában átlépték a politika határát. Ez leginkább abban mutatkozott meg, hogy a magyar vezetés hajlandó volt részt venni a prágai tavasz katonai eltiprásában, miközben saját gazdasági reformjait folytatni tudta. A csehszlovák gazdasági elképzelések merészebbek, és talán éppen ezért is bevezetésükre egyáltalán nem került sor, ellenben Magyarországon a reform mégis elindult.

Berend T. Iván véleménye szerint (1999, 183) a csehszlovák 1968 a megkésett olvadásból bontakozott ki, a magyar reform 1956 romjain épült fel. Az 1968-tól alkalmazott magyar reformpolitikát, a különutas Jugoszláviát kivéve, egyetlen európai szocialista ország, így Csehszlovákia sem alkalmazta. Ennek két fő oka az volt, hogy 1969-től egy ortodox kommunista vezetés került hatalomra, amely a belső ellenzékkel teljesen elhallgatatta vagy elűzte az országból, illetve a gazdasági helyzet sem igényelt jelentős beavatkozást. Mindazonáltal Csehszlovákia vezetése később is odafigyelt a magyar kísérletre. Nem azért, hogy azokat alkalmazza, hanem inkább óvatosságból, hogy azok mennyire veszélyesek a csehszlovák politikai, gazdasági és társadalmi rendre, továbbá hogy a magyar módszerek spontán se szivárognak át a határon. Ez utóbbi nagyobb mértékben a szlovák vezetést izgatta.

Már a tárgyalt korszak kezdetén, az 1960-as évek második felében Magyarország, de maga Kádár János is reformok szinonimájává váltak. Ahogy azt bemutattam, a cseh és szlovák történészek nem egyszer állítják őket párba. Ez érvényes a gazdaságtörténészekre is. Zdislav Šulc (1996, 59) meglátása alapján Gustáv Husák korábban „reformátor” volt, aki talán kádári szerepre aspirált, viszont nem volt képes szabadulni az antireformista „egészséges mag” befolyása alól. A magyar történettudomány Kádár szerepét árnyaltabban látja, hiszen reformerré ő is csak kényszerből vált.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy elismerjük, hogy a magyarországi reformok is néhány év után elhaltak. Csehszlovákiához hasonlítva ebben nagyobb szerepet játszott a belső ellenzék, de a gazdasági okok is. Természetesen a tábor többi országa szintén nyomást gyakorolt a leállás irányába. Nemsokára azonban egy újabb reformhullám indult meg, amelynek ismét gazdasági gyökerei voltak. Ennek az volt az oka, hogy „a 70-es évtizedre a magyar gazdaság kimerítette növekedésének extenzív forrásait, (hosszú ideig korlátlan munkaerő tartalékaikat) – márpedig a termelékenység növelésére alapozott fejlesztésképtelenség megfelelő érde-

keltség, vagyis teljesítmény szerinti, nagyobb jövedelemdifferentiáltság nélkül – az egyenlőség elve, mely alacsonyabb szinten, a mennyiségi növekedést előtérbe állítóperiódusban egyszerűbben volt érvényesíthető” (Berend 1986, 16). Magyarország egy válságspirálba került. Ezzel szemben Csehszlovákiának még voltak belső tartalékai, legalábbis annyi, amennyi még mintegy másfél évtizedre elég volt. Noha az új gazdasági mechanizmus végül is nem hozott sikert, „... a magyar gazdaságpolitika számára végkép lezárult a visszaút, a szovjet gazdaságirányítási modellhez való visszatérés lehetősége, az még óvatos korrekciókkal, a rendszer „magyarosításával” sem lenne lehetséges...” (Nyers 1988, 125).

A disszertációban bemutattam, hogy a csehszlovák pártvezetés mikor, milyen céllal és milyen forrásokon keresztül figyelte a magyar reformpróbálkozásokat, továbbá hogy hogyan értékelte azokat. Láthattuk, hogy az információáramlást a magyar fél sem gátolta, őszintén számolt be a sikerekről és a nehézségekről is. Fel kell hívni a figyelmet, hogy a cseh – szlovák különbség megmutatkozott. Prága a magyar átalakítási kísérlet egészére figyelt, Pozsony inkább a határon átszivárgó és határ mentén élőket befolyásoló gondolatokra. Tény, hogy mind a CSKP, mind pedig az SZLKP tartott a magyar kísérlettől.

A téma további kutatásnak széles tere van. A kommunista párt dokumentumainak a kutatását időben ki lehet bővíteni az 50-es és a 60-as évekre. Elemezni lehetne a párt nyilvánosság számára szánt véleményét, amit a Pravda és az Új Szó napilapokban adtak közre. A helyhiány miatt ebben a disszertációban nem lehetett feldolgozni valamennyi eddig összegyűjtött iratot sem. A terveim között szerepel tematikus tanulmányok összeállítása, amelyek a feldolgozott dokumentumokon alapulnak majd, de a disszertációban már tárgyalt kérdésköröket később külön-külön is szeretném vizsgálni.

A disszertációt Kornai János gondolataival kezdtem, a végét viszont Ota Šik (1990, 7) emlékirataiból származó 1968-ra, illetve magára a szocializmusra vonatkozó idézettel zárom. Šik – már külföldön a bársonyos forradalom előestéjén – a rendszert a következőképpen jellemezte:

- „a párt, a kormány és az állam az emberektől elidegenedtek
- a gazdaság és az egész társadalom az abszurditásig bürokratizálódott
- a gazdaság hatékonysága egyre csökkent, és egyre inkább elmaradt nyugati ipari országok mögött
- hosszútávon az emberek legalapvetőbb szükségleteit sem sikerült biztosítani
- a legmagasabb posztokra többnyire alkalmatlan, ellenben simulékony emberek kerültek, akiket a pártapparátus választott ki

- a cenzúrázott tömegtájékoztatás eltitkolta az emberek előtt az igazságot, és gátolt bármiféle kritikát, illetve az alternatív ötletek felmerülését
- a haladó és alkotó szellemű dolgozókat még rendőrileg is elhallgattatták, a kultúra sem tudott szabadon fejlődni
- a csehszlovák nép számára Novotný valamennyi jövőre vonatkozó ígérete hatástalan maradt, mivel kiderült, hogy üres frázisok voltak”.

Nem csoda hát, hogy Šik elkötelezett reformerré vált.

Irodalom

Levéltári dokumentumok

Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának iratai 1945-1989, Elnökség, Gustáv Husák. Cseh Nemzeti Levéltár, Prága

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MDP-MSZMP központi szervek iratai, Politikai Bizottsági ülés jegyzőkönyve

Szlovákia Kommunista Pártjának iratai, Elnökség, Titkárság. Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony

Szakirodalom

A. Gergely András (1996): A térszerveződés szimbolikus üzenetei I. *Comitatus*. 1. 33–42. o.

Baranyai Béla (2007): *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs

Berend T. Iván (1983): *Gazdasági útkeresés 1956-1965*. Magvető, Budapest

Berend T. Iván (1986): *Szocializmus és reform*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Berend T. Iván (1999): *Terelőúton*. Vince Kiadó, Budapest

Csikós-Nagy Béla (1996): *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén*. Akadémiai, Budapest

Dejmek, Jindřich (2002): *Československo, jeho susedé i velmoci ve XX. století. Vybrané kapitoly s dějin československé zahraniční politiky*. Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha

Enyedi György (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Gazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Goldman, Josef – Kouba, Karel (1967): *Hospodářský růst v ČSSR*. Academia, Praha

Gunst Péter (1996): *Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Hardi Tamás – Hajdú Zoltán – Mezei István (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr-Pécs

- Honvári János (2005): *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula, Budapest
- Horbulák Zsolt (2010a): A szlovák és a magyar történettudomány fogalmi és nevezéktani eltérései. *Vasi Szemle*, 2. 213–233. o.
- Horbulák Zsolt (2010b): Trianon-kép a szlovák történettudományban. *Magyar Napló*, 8. 23–35. o.
- Kopátsy Sándor (1996): *A mi XX. századunk*. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest
- Kornai János (1957, 1990): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kornai János (2005): *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Budapest
- Kornai, János (1998): *Od gulášového komunizmu k trhovej ekonomike*. Kalligram, Bratislava
- Kosta, Jiří (1991): O pracích českých a slovenských ekonomů v exilu: 1948–1990. *Politická ekonomie*, 39, 9-10. 825–837. o.
- Kosta, Jiří (2005): K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965–1969. *Acta Oeconomica Pragensia*, 3. 27–47. o.
- Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav – Londáková, Elena (2002): *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967*. Veda, Bratislava
- Londák, Miroslav (1999): *Otázky industrializácie Slovenska (1945-1960)*. Veda, Bratislava
- Mezei István (2008): *A magyar-szlovák határ menti kapcsolatok esélyei*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs
- Nemes Nagy József (2009): *Terek, helye, régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nyers Rezső (1988): *Útkeresés – reformok*. Magvető Kiadó, Budapest
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Prečan, Vilém (2013). *Iluze a skutečnost*. Micháloch, Slavomír – Londák, Miroslav et al. (szerk): *Gustáv Husák, moc politiky, politik moci*. Veda, Bratislava. 26–39. o.
- Průcha, Václav (1996): *Hospodářská politika a vývoj československého hospodářství v období od roku 1960 do 21. srpna 1968*. *Acta Oeconomica Pragensia* 4, 3. *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945–1992)*, 107–149 o.
- Průcha, Václav et al. (1974): *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Pravda, Bratislava
- Průcha, Václav et al. (1989): *Ekonomický vývoj Československa a aktuálne otázky hospodárskej politiky*. Pravda, Bratislava

- Průcha, Václav et al. (2009): *Hospodářské a sociální dějiny Československa. 2. díl období 1945-1992*. Doplněk, Brno
- Rechnitzer János (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. (A térszerkezetet alakító innovációk)*. MTA RKK, Győr-Pécs
- Renner, Hans – Samson, Ivo (1993): *Dejiny Československa od roku 1945*. Slovak Academic Press, Bratislava
- Romsics Ignác (2005): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest
- Rozsypal, Kurt (1982): *Vývoj systému plánovitého řízení národního hospodářství v Československu v letech 1945-1970*. Kabinet systémové teorie plánování při Ekonomickém ústavu ČSAV, Praha
- Šik, Ota (1968): *Plán a trh za socialismu*. Academia, Praha
- Šik, Ota (1990): *Jarní probouzení – iluze a skutečnost*. Mladá Fronta – Polygon, Zürich – Praha
- Šulc, Zdislav (1996): *Stručné dějiny reform v Československu (České republice) 1945-1995*. Doplněk, Brno
- Šulc, Zdislav (2000): *Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu 1968-1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha
- Šulc, Zdislav (2011): *Zjevište i zákulisí české politiky a ekonomiky: Vzpomínky novináře a ekonoma 1945-1995*. Doplněk, Brno
- Ungvárszki Ágnes (1989): *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948 – 1988)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Wandycz, S. Piotr (2004): *A szabadság ára*. Osiris, Budapest

A disszertáció témájában eddig megjelent publikációk

Horbulák, Zsolt (2015): Spoločenský vývoj v Maďarskej ľudovej republike a Československej socialistickej republike v rokoch 1968 až 1989 [Társadalmi változások a Magyar Népköztársaságban és a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban 1968 és 1989 között]. *Politologické fórum*, 4. évf. 2. sz. nyár, 23–45 o.

Horbulák, Zsolt (2016): János Kádár as an Economic Reformist and Gustáv Husák as an Antireformist. *Slovak Journal of Political Sciences*, 16. évf. 1. sz. 1–15 o.

Horbulák, Zsolt (2016): Hospodárstvo a spoločnosť v Československej socialistickej republike a v Maďarskej ľudovej republike [Gazdaság és társadalom a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban és a Magyar Népköztársaságban]. Maroš Potočný – Jaroslav Vencúr (szerk.) *Fenomén zmien v spoločnosti a jeho dopad na sociálno-kultúrnu a ekonomickú dimenziu.*, Brno, Tribun EU, 86–102 o.

Horbulák, Zsolt (2016): The Hungarian Economic Reform in 1968 from the Perspective of the Czechoslovak Communist Party. *Ежемесячный Научный Журнал*, Национальная Ассоциация Ученых, Екатеринбург, 4. (20) sz. 1. rész, 124–125 o.

Honvári János – Horbulák Zsolt (2017): A 60-as évek reformjai és reformtervei Magyarországon és Csehszlovákiában. *Tér Gazdaság Ember*. 1. 95–103. o.

Kiadás alatt álló publikációk

Horbulák, Zsolt (2017): Priebeh socializácie obchodných podnikov a živností v Československu [A kereskedelmi vállalatok és a vállalkozások állami kézbe vétele Csehszlovákiában]. *Ekonomika cestovného ruchu a podnikanie*, 2.

Horbulák Zsolt (2017): Határforgalom Csehszlovákia és Magyarország között Csehszlovákia pártdokumentumok alapján. *Polgári Szemle*

A disszertáció kidolgozása közben született, ahhoz kapcsolható és abban felhasznált illetve hivatkozott publikációk

Horbulák, Zsolt (2015): *Finančné dejiny Európy. História peňažníctva, bankovníctva a zdanenia* [Európa pénzügyi története. Pénztörténet, banktörténet és adózástörténet]. Wolters Kluwer s. r. o., Bratislava, 276 o. [19,425 év]

Horbulák, Zsolt (2015): *Spoločenská zodpovednosť malých a stredných podnikov* [A kis- és középvállalkozások társadalmi felelősségvállalása] IRIS, Bratislava, 172 o. [7,78 év]